

Әбдуәли Қайдар

ҒЫЛЫМДАҒЫ ҒҰМЫР

I - ТОМ

Мақалалар, баяндамалар жинағы

*Алматы
«Сардар» баспа үйі
2014 жыл*

Қорыта айтқанда: Терминнің үш тұғырының үшсүі де мәнді. Алайда Адам факторының, ұлттық сананың орнын бұл үштіктің ішінде ерекше екенін білген жөн.

*«Қазақ терминографиясының өзекті мәселелері»
атты республикалық ғылыми-практикалық семинар
материалдары. Астана, 2004. 16-28 б.*

ФРАЗЕОЛОГИЯ МЕН ПАРЕМИОЛОГИЯ

Лексикологияның өзара ұқсастығы да, ерекшеліктері де бар бұл салалары кейде бөлек, кейде *«тұрақты тіркестер»* деген жалпы атаумен тілдің бір тұтас құбылысы ретінде бірге қарастырылып, зерттелетіні де мәлім (бұл өз алдына мәселе). Қос-егіз бұл саланы қазақ пен ұйғыр тілдері бойынша зерттеу де академик Ә.Қайдардың көп жылдық ғылыми-шығармашылық еңбектерінің құнарлы да өзекті мәселелерінің бірі болып келеді. Бұл құбылыстардың өзіндік ерекшеліктерін айта тұра, ғалым көп жағдайларда бұларды бір тақырыптың аясында қарастырады. Ондағы уәжі: жай тіркестердің белгілі жағдайда тұрақты тіркеске, ал фразеологиялық тіркестердің бірде мақал-мәтелдерге (мыс.: *біреуге көр қазу > Біреуге көр қазба, өзің түсесің; аузымен орақ ору > Аузымен орақ орғанның белі ауырмайды т.т*), енді бірде күрделі сөзге (*әнербақан, ұрдажық, кеудемсоқ*, т.б.) айналуын эволюциялық даму заңдылығы деп қарау.

Ғалым қазақ және ұйғыр тілдеріндегі фразеологиялық тіркестердің құрамдық, мағыналық табиғатына жасалу тәсілдері мен әртүрлі типтеріне, авторлық-стильдік қолданыс инварианттарына, өзгерістеріне, әлеуметтік фон негіздеріне қарай жіктеу, топтастыру мәселелеріне ерекше көңіл бөледі. Мысалы, ғалымның: *«Особенности стилистического употребления синонимных и вариантных фразеологизмов в уйгурском литературном языке»* (Исследование по тюркологии, Алма-Ата, «Наука», 1969, с. 155-171, *«Қазақ мақал-мәтелдерінің авторлық-стильдік инварианттары жайында»* (Изв. АН КазССР, Сер. филол., 1982, №3, с. 1-6; Ғ.Тұрабасвамен бірге), *«Принципы классификации фразеологизмов и классификационные группы в современном казахском языке»* (Изв. АН КазССР, Сер. филол., 1979, №3, с. 1-11; Р.Жайсаковамен бірге); *«Образно-фоновая основа устойчивых выражений, связанных со скотоводством, в казахском языке»* (Изв. АН КазССР, Сер. филол., 1987, №1, с. 3-8), т.б. еңбектері фразеологиялық тіркестердің сан алуан қыр-сырын ашуға бағышталған.

Атап кететін бір нәрсе: егер мақал-мәтелдер бұрын да, қазір де көбінесе ауыз әдебиетінің кіші жанры ретінде әдебиетшілер тарапынан, ұлттық

философияның танымдық негізі ретінде-философтар тарапынан, ұлттық дидактика бұлағы ретінде-педагогтар тарапынан, көркем шығарма аудармасымен шұғылданушылар жағынан оның баламасын дұрыс беру тұрғысынан зерттеп келген болса, ғалым Ә.Қайдар мен оның шәкірттерінің еңбектерінде көркемсөз арсеналындағы ғасырлар бойы қалыптасып, әбден тұрақтанған, қолдануға сайланып, жұрт жадында дайын тұратын көркем сөз арсеналының аса бір қуатты да құнарлы, бейнелі де әсерлі тіл құралы, тұрақталған күрделі мағыналық бірлік ретінде қарастырылуда. Мақал-мәтелдер ендігі жерде: 1) фразеологизмдерге кейбір ұқсастығына қарай, – фразеология объектісі, құрам-құрылымы (структура) тұрғысынан – синтаксис объектісі, мағына, тақырып тұрғысынан – жалпы лексикология объектісі, қолданыс, тілдік норма тұрғысынан – стилистика объектісі болып отыр. Сонымен қатар ММ-дің мән-мағынасымен о бастағы жасалу уәжіне (мотивіне) тереңірек үңілуге байланысты оның этнолингвистикалық қыр-сыры да ашыла бастағанын көрсеміз. Ғалым Ә.Қайдардың бұл саладағы өзіндік түсінік-тұжырымы бойынша *«фразеологиялық тіркестер де, мақал-мәтелдер де – тіл астында тілі бар құбылыс»*. Бұлар тұрақты тіркестер табиғатына *фразеолог, паремнолог* ғалымның өзіндік жаңаша көзқарастары болса керек.

Принципы классификации фразеологизмов и их классификационные группы в современном казахском языке

Фразеологизмы – весьма сложные лингвистические образования. Сложность их объясняется не только множеством структурных типов и синтаксических моделей, но и тематической и семантической многоплановостью, а также способностью выражать самые различные эмоционально-экспрессивные оттенки мысли. Характерно, что этими особенностями наделены фразеологические единицы (ФЕ) во многих языках, но не во всех они одинаковы.

В этом плане несомненный научно-практический интерес представляет изучение типологических особенностей ФЕ в казахском языке, где они составляют основную часть всего языкового богатства и наиболее активную, мобильную часть в потенциале художественно-выразительных средств речи. При этом фразеология казахского языка характеризуется не только с чисто количественной стороны, но и качественно: она отличается тематической разноплановостью, семантическим и структурным многообразием. В ней нашли отражение все этапы исторического прошлого народа, его социально-экономического развития, материальной и духовной культуры, национальные традиции, своеобразие общественного уклада быта, обычаев, религиозных представлений, восприятия внешнего мира и т. д.

Однако трудно провести успешное исследование в данной области, не располагая сведениями об общей системе и содержании, а также об основных структурно-тематических и семантических группах и дифференциальных разновидностях фразеологических единиц современного казахского языка.

Казахская фразеология, ставшая благодаря исследованиям С.К.Кенесбаева¹ и его многочисленных учеников и последователей² самостоятельной отраслью казахского языкознания, получила в последние годы дальнейшее развитие. И хотя отдельные классификационные группы фразеологизмов подвергались научному анализу³, в казахской фразеологии, на наш взгляд, пока не проведено систематизированного и обобщенного исследования в плане классификации фразеологизмов. Между тем углубленное изучение казахской фразеологии настоятельно требует от исследователей рассмотрения ФЕ в соответствующей системе на основе принятых в научной литературе признаков и критериев. Поэтому в данной работе мы попытались дать подробную классификацию ФЕ казахского языка, не претендуя, однако, на полноту охвата всего их многообразия.

При классификации ФЕ в существующей научной литературе учитывается сумма всех присущих им лексико-грамматических, структурно-типологических и семантических признаков. В соответствии с ними ФЕ могут быть отнесены к самым различным классификационным группам и подгруппам: лексико-морфологической, структурно-типологической, синтаксической, семантической, предметно-тематической, стилистической и др.

Рассматривая эти группы в отдельности, следует подчеркнуть, что четких границ между ними не существует, наоборот, они тесно связаны, и при любой грамматической классификации ФЕ нельзя не учитывать их семантическую сущность, точно так же как при семантической классификации — их грамматическую основу. При этом грамматическая природа и семантика составных элементов ФЕ или всего фразеологизма при отнесении их к той или иной классификационной группе выступают как бы в двух постоянно действующих измерениях.

1 *Кенесбаев С. К.* Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. Алматы, 1977. В разделе «Қазақ тілінің фразеологизмдері туралы» (с. 589–621) этого словаря обобщены научные положения ученого о казахских ФЕ, изложенные в его трудах.

2 *Джакипбеков М.* Стилистическое употребление лексики и фразеологии в произведениях Джамбула. Автореф. канд. дис. Алма-Ата, 1956; *Сарсенбаев Р.* Лексико-стилистикальные особенности казахских пословиц и поговорок. Автореф. канд. дис. Алма-Ата, 1961; *Кожамметова Х.* Фразеологические обороты в произведениях Г. Мустафина. канд. дис. Алма-Ата, 1967 и др.

3 *Гулекова С.* Фразеологизмы со значениями доброжелания и зложелания в казахском языке. Автореф. канд. дис. Алма-Ата, 1975; *Ахмедова Ж.* Казахские пародические наименования понятий об измерениях. Автореф. канд. дис. Алма-Ата, 1975; *Жидебаев К.* Анатомические названия в казахском языке. Автореф. канд. дис. Алма-Ата, 1977 и др.